

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक: प्रारंभिक जीवन, कुटुंब आणि शिक्षण

*लेखन आणि संकलन *

प्रा. डॉ. प्रवीण जाधव

सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र),

नेहरू सामाजिक शास्त्रे विद्यास्थान,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे - ४११०३७

Disclaimer

The Materials and Content used in this Presentation is compiled and reproduced from the various sources for the 'Fair Use' purpose. This content is distributed/circulated not for 'Profit' but for education purpose.

1. प्रस्तावना :

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीने अनेक राष्ट्रवादी आणि दूरदर्शी नेते पाहिले आहेत. त्यापैकी काहींची नावे- ' महात्मा गांधी', ' सुभाषचंद्र बोस', 'भगतसिंग', 'जवाहरलाल नेहरू', 'सरदार वल्लभभाई पटेल' आणि इतर. या सर्वांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. प्रत्येक नेत्याचे योगदान तितकेच महत्त्वाचे होते. तथापि, एक धाडसी राष्ट्रवादी नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रीय चळवळीचा वेगळा मार्ग निवडला. या राष्ट्रवादी नेत्यावर ' ब्रिटिश' सरकार नेहमीच लक्ष ठेवून होते. ' ब्रिटिश' भारतातील ते पहिले नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रवादी चळवळीचा खुला आणि

सर्वात धाडसी मार्ग स्वीकारला, विशेष म्हणजे; या राष्ट्रीय चळवळीचे भारतीयांच्या मोठ्या वर्गाने कौतुक केले. या नेत्याचे नाव होते 'बाळ गंगाधर टिळक'. त्यांना 'लोकमान्य' म्हणून ओळखले जाते, ते जनआंदोलनाच्या माध्यमातून ब्रिटिश भारताविरुद्ध लढा देणाऱ्या जननेत्यांपैकी एक म्हणून ओळखले जात होते, त्यांच्या लेखणीतून आणि त्यांच्या जन आवाहनात्मक भाषणातून. टिळक हे भारतीय राष्ट्रवादी, शिक्षक, विद्वान आणि स्वातंत्र्य कार्यकर्ते होते. 'बाळ गंगाधर टिळक' यांचे प्रारंभिक जीवन, कुटुंब आणि शिक्षण यांचा शोध घेणे मनोरंजक ठरेल

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे बहुआयामी व्यक्तिमत्व होते. राष्ट्रीय चळवळीतील योगदानासाठी ते प्रसिद्ध होते, त्याशिवाय; 'राष्ट्रवाद' हा विचार सर्वसामान्यांमध्ये रुजवण्यात ते यशस्वी झाले. त्यांनी 'स्वराज्य'चा पुरस्कार केला, जे काही नसून आपणच स्थापन केलेले सरकार आहे. हे स्वतंत्र भारताचे सरकार आहे. तो जिज्ञासू, सर्जनशील, धाडसी आणि नवीन अनुभव जाणून घेण्यासाठी खुला होता. ते 'संस्कृत' आणि 'अॅस्ट्रो-मॅथेमॅटिक्स'चे अभ्यासक होते. लेखन क्षेत्रातील त्यांचे बौद्धिक योगदान या विषयांबद्दलची त्यांची सखोल जाण दर्शवते. त्यांनी 'भगवद्गीते'वर भाष्य केले, ज्याला 'गीता रहस्य' म्हणून ओळखले जाते. त्यांना 'निःस्वार्थ' राष्ट्रीय नेता म्हणून ओळखले जाते, ज्यांनी उच्च बलिदान देऊन लोकांसाठी लढा दिला. ब्रिटिश भारतात टिळकांनी सुरू केलेला चौपट कार्यक्रम सर्वात यशस्वी ठरला. या चौपदरी कार्यक्रमात 'स्वराज', 'स्वदेशी', 'बहिष्कार' आणि 'राष्ट्रीय शिक्षण' यांचा समावेश आहे. ब्रिटिश सरकारपासून स्वातंत्र्य मिळवणे आणि स्वावलंबी आर्थिक विकासापर्यंत

पोहोचणे हे या कार्यक्रमाच्या या मार्गाचे अंतिम ध्येय होते. या रणनीतीमुळे तो लोकांमध्ये अधिक लोकप्रिय झाला. बाळ गंगाधर टिळक हे सर्वात यशस्वी राष्ट्रीय नेते होते, ज्यांचा राष्ट्रीय चळवळीवर खोलवर परिणाम झाला. ते जननेते झाले आणि लोकांनी त्यांना 'लोकमान्य' ही पदवी दिली. त्यामुळे लोकमान्य टिळकांचे प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण जाणून घेणे आवश्यक आहे. बाळ गंगाधर टिळकांच्या सुरुवातीच्या जीवनाचा आणि शिक्षणाचा शोध घेणे हा या पेपरचा उद्देश आहे. टिळकांची संस्कृती आणि त्यांच्या कुटुंबाने केलेले संगोपन शोधले पाहिजे.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे आयुष्यभर निर्भीड होते. राष्ट्रीय चळवळीतील टिळकांच्या योगदानाचे अनेक राष्ट्रीय नेत्यांनी आणि अगदी 'ब्रिटिश' लेखकांनी कौतुक केले आहे. टिळक हे राष्ट्रवादी होते, त्यांना राष्ट्रीय चळवळीचा योग्य मार्ग समजू शकतो. ते सुरुवातीच्या राष्ट्रवादींपैकी एक होते, ज्यांनी स्वातंत्र्याच्या लढ्यात नाविन्यपूर्ण रणनीती आणली. त्यामुळे तो सर्वाधिक यशस्वी ठरला. दुर्दैवाने, स्वातंत्र्याची पहाट न पाहता १९२० साली लोकमान्य टिळकांचे निधन झाले. टिळकांचे योगदान त्यांच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमीचा विचार करायला लावणारे आहे. या विश्लेषणात त्यांच्या जीवनातील, कुटुंबातील आणि शिक्षणातील निवडक प्रसंग दिले आहेत.

2. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचा जन्म आणि कुटुंब :

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचा जन्म २३ जुलै १८५६ रोजी महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्ह्यातील 'चिखलगाव' या गावात झाला. हे

ठिकाण महाराष्ट्राच्या कोकण भागात आहे. टिळक घराण्याने त्यांचे नाव 'केशव' ठेवले, नंतर त्यांची आई पार्वतीबाई यांनी त्यांना 'बाळ' असे नाव दिले. 'बाळ' चा मराठीत अर्थ 'लहान मूल' असा आहे. 'बाळ' हे नाव लोकमान्य टिळकांच्या उत्तरार्धात लोकांमध्ये अधिक लोकप्रिय आणि वापरण्यायोग्य बनले. तीन मुलींनंतर ते 'गंगाधरपंत टिळक' यांचे एकुलते एक पुत्र होते. लोकमान्यांच्या आई पार्वतीबाई या धार्मिक स्त्रिया होत्या आणि त्यांच्या कुटुंबात 'हिंदू' संस्कृतीचे पालन करत होत्या. मुळात 'टिळक' घराणे 'चितपावन ब्राह्मण' समाजातील होते. हा समाज त्या काळात शैक्षणिकदृष्ट्या उच्चभू म्हणून ओळखला जात असे. आजही हा समाज भारतीय समाजातील 'उच्चभू' म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

' गंगाधरपंत टिळक' (बाळ गंगाधर टिळकांचे वडील) त्यांच्या संस्कृतच्या ज्ञानासाठी प्रसिद्ध होते आणि लोक त्यांना ' गंगाधर शास्त्री' म्हणून संबोधत असत. ते एका प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक होते आणि नंतरच्या टप्प्यात त्यांनी सहाय्यक उपशैक्षणिक निरीक्षक पद मिळवले. १८६६ मध्ये लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक नऊ वर्षांचे असताना त्यांच्या आईचे (पार्वतीबाई) निधन झाले. हे केशव किंवा बाळ टिळकांचे सर्वात मोठे आणि मोठे नुकसान होते, कारण ते त्यांच्या आईच्या खूप जवळ होते. वयाच्या सोळाव्या वर्षी (लोकमान्यांचे) वडील गंगाधर टिळक यांचे निधन झाले. लोकमान्य टिळकांच्या आयुष्यात पुन्हा एक गंभीर आणि दुःखद क्षण आला. आई-वडील दोन्ही गमावल्यानंतर, आयुष्य किती दुःखी आणि धकाधकीचे

असेल याची कल्पना येऊ शकते. हे वय टिळकांसाठी अत्यंत क्लेशदायक होते. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या धार्मिक तसेच शैक्षणिक संगोपनामागे त्यांचे आई आणि वडील दोघेही प्रेरणास्थान होते. त्यामुळे त्याने आपली प्रेरणा गमावली होती. शैक्षणिक प्रक्रिया विचलित झाली. भावनिक ताण खूप जास्त होता. परंतु, शिकवणीमुळे, त्याच्या पालकांकडून मिळालेल्या धार्मिक प्रेरणेमुळे त्याला जीवनातील ही सर्वात आव्हानात्मक परिस्थिती हाताळण्यास मदत झाली. टिळक कुटुंबीयांना त्यांचे जीवन साधेपणाने जगणे आवडते आणि ते त्यांच्या सवयींमध्ये काटकसरी होते. हे साधे राहणीमान आणि उच्च विचारसरणीचे जीवन आहे. 'हिंदू' धार्मिक ग्रंथ असा धडा शिकवतो.

लोकमान्य टिळकांचे वडिलांच्या मृत्यूच्या काही महिने आधी १८७१ साली 'तापीबाई'शी लग्न झाले. लग्नानंतर त्यांच्या पत्नीचे नाव बदलून 'सत्यभामाबाई' ठेवण्यात आले. लोकमान्यांना 'रामभाऊ बळवंत टिळक', 'विश्वनाथ बळवंत टिळक' आणि 'श्रीधर बळवंत टिळक' असे तीन पुत्र होते. श्रीधर बळवंत टिळक हे लोकमान्य टिळकांचे तिसरे पुत्र होते, जे क्रांतिकारी समाजसुधारक आणि लेखक होते. डॉ. बी.आर. यांच्यासोबत अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या चळवळीत ते रचनात्मकपणे गुंतले होते. आंबेडकर. 'श्रीधर बळवंत टिळक' यांचे हे योगदान आणि कार्य तत्कालीन समाजाच्या दृष्टिकोनातून क्रांतिकारी वाटचाल होती.

श्रीधर टिळकांना 'श्रीकांत' आणि 'जयंत टिळक' असे दोन पुत्र होते. त्यापैकी 'जयंत श्रीधर टिळक' हे राजकीय नेते म्हणून महाराष्ट्रात

लोकप्रिय होते. ते लोकमान्य टिळकांचे नातू होते. ते सामान्यतः 'जयंतराव टिळक' म्हणून ओळखले जायचे. ते 'भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस'चे प्रतिनिधित्व करणारे 'संसद सदस्य' होते. ते 'महाराष्ट्र विधान परिषदेचे' सदस्य होते आणि 16 वर्षे सभागृहाचे 'अध्यक्ष' होते. स्व.श्री जयंतराव टिळक यांनीही 'गोवा मुक्ती चळवळ' आणि 'संयुक्त महाराष्ट्र समिती'मध्ये भाग घेतला आहे, ज्यातून 'टिळक' कुटुंबाचे मातृभूमीवरील प्रेम आणि शौर्य दिसून येते. 'गोवा मुक्ती चळवळ' ही एक चळवळ होती जी 1940-1961 या कालावधीत गोव्यातील पोर्तुगीज वसाहतवाद संपवण्यासाठी लढली होती. 'संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ', ज्याला सामान्यतः 'संयुक्त महाराष्ट्र समिती' म्हणून ओळखले जाते, ही भारतातील एक संघटना होती ज्याने 1956 ते 1960 या कालावधीत पश्चिम भारत आणि मध्य भारतात वेगळ्या मराठी भाषिक राज्याचा पुरस्कार केला होता.

जयंतराव टिळक यांचे पुत्र आणि लोकमान्य टिळकांचे नातू डॉ. दीपक टिळक आहेत. डॉ. दीपक टिळक हे टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणेचे 'कुलगुरु' म्हणून कार्यरत होते. साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणीसाठीही त्यांची ओळख आहे. 'टिळक' घराण्याची संस्कृती आणि वारसा त्यांच्यासोबत चालू राहिला. साहित्य क्षेत्रात त्यांनी बौद्धिक योगदान दिले आहे. विविध सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विषयांवर त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली. 'केसरी' वृत्तपत्राचे संपादक म्हणूनही त्यांनी अनेक वर्षे काम केले आहे. ते शिक्षणतज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ते आणि खेळाडू म्हणून ओळखले जातात. सध्या डॉ. दीपक टिळक यांची पुण्यातील टिळक विद्यापीठाच्या

कुलपतीपदी नियुक्ती करण्यात आली आहे. लोकमान्य टिळकांची चौथी पिढीही शैक्षणिक क्षेत्रात कार्यरत आहे. डॉ. दीपक टिळक यांना एक मुलगा (डॉ. रोहित टिळक) आणि एक मुलगी (डॉ. गीताली टिळक) आहेत. डॉ. रोहित टिळक हे राजकीय नेते आणि शिक्षणतज्ज्ञ आहेत, तर डॉ. गीताली टिळक टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे (महाराष्ट्र) च्या 'कुलगुरु' म्हणून कार्यरत आहेत. लोकमान्य टिळकांचा वंशवृक्ष असे दर्शवितो की, प्रत्येक पिढीत टिळक कुटुंबातील सदस्य शैक्षणिक आणि समाजसेवेत व्यस्त आहेत. तसेच टिळक कुटुंबाचा सामाजिक आणि शैक्षणिक वारसा अविरतपणे चालवीत आहेत.

3. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी :

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी मनोरंजक होती, कारण त्यांनी शिक्षणाच्या अनेक शाखांचा अभ्यास केला आहे. त्यांनी 1861 मध्ये त्यांचे प्राथमिक शालेय शिक्षण सुरू केले आणि त्यापूर्वी त्यांना त्यांच्या कुटुंबाकडून खोल रुजलेले पारंपरिक शिक्षण मिळाले. त्याची आई धार्मिक होती आणि त्यामुळे धर्माची संस्कृती त्याच्यात झिरपली. त्यांनी पारंपरिक प्राथमिक शिक्षण घेतले आणि गुणाकार, तक्ते, संस्कृत आणि गणितात उत्कृष्ट प्रगती केली. त्याने आपल्या वडिलांच्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे आणि पावलांचे ठसे पाळले. संस्कृत कोश (कोश) आणि 'अमरकोश' मधील समानार्थी शब्द शिकण्याची आणि प्राविण्य मिळवण्याची नैसर्गिक क्षमता टिळकांनी विकसित केली होती. 'अमरकोश' जाणून घेतल्याने साहित्याचा

अभ्यास आणि संस्कृत शब्दसंग्रह वाढवण्यात मोठा फायदा झाला. नंतरच्या टप्प्यात, लोकमान्य टिळकांनी 1873 मध्ये डेक्कन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला आणि तेथून त्यांनी पदवी प्राप्त केली. कॉलेजमध्ये, टिळकांना त्यांचे गणिताचे शिक्षक 'केरो वामन छत्रे' हे विशेष प्रभावित झाले होते, इतके की ते नेहमी म्हणायचे की भारत स्वतंत्र देश असता तर गणिताचे शिक्षक होण्यात मला समाधान मिळाले असते. त्यांनी बी.ए. 1876 मध्ये प्रथम श्रेणीसह गणित हा पर्यायी विषय म्हणून. पदवी घेतल्यानंतर त्यांनी (टिळक) काही काळ खाजगी शाळेत आणि नंतर पुण्यातील (महाराष्ट्र) फर्ग्युसन महाविद्यालयात गणित शिकवायला सुरुवात केली.

त्यानंतर त्यांनी एल.एल.बी. मुंबईच्या शासकीय विधी महाविद्यालयातून १८७९ मध्ये पदवी प्राप्त केली. कायद्याची पदवी शिकत असताना त्यांनी हिंदू कायद्याकडे विशेष लक्ष दिले आणि हिंदू धर्मावरील जवळपास सर्वच ग्रंथांचे भाष्य करून वाचले. महाविद्यालयीन जीवनातच ते 'गोपाळ गणेश आगरकर' यांच्या संपर्कात होते, जे जवळचे मित्र झाले. नंतरच्या टप्प्यात, श्री गोपाळ आगरकर समाजसुधारक आणि क्रांतिकारी विचारवंत म्हणून लोकप्रिय झाले. कायद्याची पदवी घेतल्यानंतर टिळकांनी न्यू इंग्लिश स्कूल (पुणे) येथे स्वतःसाठी शिक्षकाची नोकरी स्वीकारली. यामुळे त्याला स्वतंत्र जीवन जगण्यास मदत झाली.

लोकमान्य टिळकांनी ' संस्कृत ' शिकून धार्मिक आचरण केले. त्यासोबतच त्यांनी आपले ज्ञान ' शुद्ध पंचांग ' निर्मितीसाठी वाहून घेतले. 'पंचांग' हे एक हिंदू कॅलेंडर आहे, जे हिंदू टाइमकीपिंगच्या पारंपारिक

युनिट्सचे पालन करते आणि महत्त्वाच्या तारखा आणि त्यांची गणना सारणीच्या स्वरूपात सादर करते. त्यांनी मधुमेही रुग्णांसाठी आहार योजनेवर एक पुस्तक लिहिले होते. 'लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक' हे विलक्षण बुद्धी असलेले व्यक्ती होते आणि त्यांनी 'केसरी'मध्ये काही शोधनिबंध आणि लेख गाजवले. त्यांनी 'केसरी'मध्ये विविध सामाजिक, आर्थिक विषयांवर अनेक लेख लिहिले. त्यांनी 'ब्रिटिश' सरकारच्या धोरणांविरुद्ध सातत्याने लिखाण केले. 'केसरी' संपादकीय इतकं प्रसिद्ध होतं की, त्याचा जनमानसावर आणि 'ब्रिटिश' सरकारवरही खोल परिणाम झाला. विविध समस्यांवरील लेख भारतीय अभ्यासाच्या मूलभूत अवलंबनात योगदान देत होते. आजही लोकमान्यांनी लिहिलेल्या लेखांचा आशय आजच्या समाजात ताणला जाऊ शकतो. आर्थिक व्यवस्थेत अनेक समस्या आहेत ज्यांचे निराकरण लोकमान्य टिळकांनी 1920 च्या खूप आधी केले होते. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनी लिहिलेले जीवन प्रवास आणि लेख, पुस्तके आणि प्रकाशने अजूनही वापरात आहेत आणि बहुमुखी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी ते उपयुक्त ठरतील.

शैक्षणिक कामगिरीसोबतच, टिळक शिस्तप्रिय आणि जीवन समर्पित होते. त्यांची राहणी साधी होती. शिक्षणादरम्यान टिळकांनी विकसित केलेले व्यक्तिमत्त्व आणि संस्कृतीमुळे त्यांना जीवनातील आव्हानांना सकारात्मक दृष्टिकोनाने सामोरे जाण्यास मदत झाली. त्याच्या निडर आणि धैर्यवान व्यक्तिमत्त्वामुळे प्रौढ म्हणून नंतरच्या आयुष्यात उत्कृष्ट परिणाम घडले. यशाचा पाया बालपण, पालकत्व आणि

कुटुंबाची शिकवण यातून निर्माण होतो. लोकमान्य टिळकांच्या बाबतीत हे खरे होते. लोकमान्य टिळक शालेय आणि समाजात इतरांशी विनम्रतेने सामायिक करणे, इतरांशी संवाद साधणे यासारख्या गोष्टींमध्ये चांगले होते. अन्याय न आवडणारा तो हुशार विद्यार्थी होता. त्याच्यात स्वातंत्र्य आणि बचाव करण्याची तळमळ होती. टिळकांची स्वतंत्र मते आणि सरळ वृत्ती होती. या सर्व गुणांमुळे त्यांना राजकीय नेता बनण्यास मदत झाली. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक लहान असताना त्यांना बरोबर काय आणि अयोग्य काय याचे ज्ञान इतके विकसित झाले होते. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनी आधुनिक भारताचे निर्माते म्हणून भारतीय इतिहासातील स्थानाचा गौरव केला होता. स्वातंत्र्य चळवळीतील लोकमान्य टिळकांच्या योगदानाचा राष्ट्रीय नेत्यांनी आणि ब्रिटिश लेखकांनीही गौरव केला होता.

4. टिळकांचे सामाजिक आणि राजकीय जीवन :

i) राजकीय कारकीर्द

टिळकांची प्रदीर्घ राजकीय कारकीर्द ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीपासून भारतीय स्वायत्ततेसाठी आंदोलन करत होती. गांधींपूर्वी, ते भारतीय राजकीय नेते होते. त्यांचे सहकारी महाराष्ट्रीयन समकालीन, [गोखले यांच्या](#) विपरीत , टिळक हे कट्टर राष्ट्रवादी पण सामाजिक परंपरावादी मानले जात होते. त्यांना अनेक प्रसंगी तुरुंगवास भोगावा लागला ज्यात मंडाले येथे दीर्घकाळ थांबला. त्यांच्या राजकीय जीवनाच्या एका टप्प्यावर त्यांना ब्रिटिश लेखक सर [व्हॅलेंटाईन चिरोल](#) यांनी "भारतीय अशांततेचे जनक" म्हटले होते .

ii) भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस

1890 मध्ये टिळक भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झाले. त्यावेळच्या प्रख्यात कट्टरपंथींपैकी ते एक होते. खरेतर, १९०५-१९०७ च्या स्वदेशी चळवळीमुळे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये मवाळ आणि जहाल असे विभाजन झाले.

बंगालच्या फाळणीनंतर, जी राष्ट्रवादी चळवळ कमकुवत करण्यासाठी लॉर्ड कर्झनने आखलेली रणनीती होती, टिळकांनी स्वदेशी चळवळ आणि बहिष्कार चळवळीला प्रोत्साहन दिले. या चळवळीत विदेशी वस्तूंवर बहिष्कार आणि परदेशी वस्तू वापरणाऱ्या कोणत्याही भारतीयाचा सामाजिक बहिष्कार यांचा समावेश होता. स्वदेशी चळवळीत स्वदेशी उत्पादित वस्तूंचा समावेश होता. एकदा परदेशी मालावर बहिष्कार टाकला की, भारतातच त्या वस्तूंच्या उत्पादनाने एक पोकळी भरून काढावी लागली. स्वदेशी आणि बहिष्कार आंदोलन या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असल्याचे टिळक म्हणाले.

पंजाबचे लाला लजपत राय, महाराष्ट्राचे बाळ गंगाधर टिळक (मध्यभागी), आणि बंगालचे बिपिन चंद्र पाल, लाल बाल पाल या नावाने प्रसिद्ध असलेले त्रिमूर्ती, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे राजकीय प्रवचन बदलले. टिळकांनी गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या मध्यम विचारांना विरोध केला आणि त्यांना बंगालमधील सहकारी भारतीय राष्ट्रवादी बिपिन चंद्र पाल आणि पंजाबमध्ये लाला लजपत राय यांनी पाठिंबा दिला. त्यांना " लाल-बाल-पाल त्रयस्थ " असे संबोधले जात असे. 1907 मध्ये काँग्रेस पक्षाचे वार्षिक अधिवेशन सुरत, गुजरात येथे झाले. काँग्रेसच्या नूतन अध्यक्षाच्या

निवडीवरून पक्षातील मध्यमवर्गीय आणि कट्टरपंथी गटांमध्ये वाद निर्माण झाला होता. टिळक, पाल आणि लजपत राय यांच्या नेतृत्वाखालील कट्टरपंथी गट आणि मध्यम गटात पक्ष विभागला गेला. [अरबिंदो घोष](#) , [व्हीओ चिदंबरम पिल्लई](#) यांसारखे राष्ट्रवादी टिळक समर्थक होते.

iii) राजद्रोहाचे आरोप

त्यांच्या हयातीत इतर राजकीय खटल्यांमध्ये, टिळकांवर ब्रिटिश भारत सरकारने तीन वेळा [राजद्रोहाचा खटला चालवला होता- १८९७, १९०९, आणि १९१६. १८९७ मध्ये, टिळकांना १८ महिन्यांची शिक्षा झाली. राज विरुद्ध असंतोषाचा प्रचार केल्याबद्दल तुरुंगात. 1909 मध्ये, त्याच्यावर पुन्हा देशद्रोह आणि भारतीय आणि ब्रिटिश यांच्यातील वांशिक वैमनस्य वाढवण्याचा आरोप लावण्यात आला. टिळकांच्या बचावासाठी मुंबईचे वकील \[मुहम्मद अली जिना यांनी\]\(#\) हजेरी लावली पण त्यांना एका वादग्रस्त निकालात बर्मांमध्ये सहा वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. १९१६ मध्ये जेव्हा टिळकांवर तिसऱ्यांदा स्वराज्यावरील व्याख्यानांबद्दल देशद्रोहाचा आरोप लावण्यात आला तेव्हा \[जिना\]\(#\) पुन्हा त्यांचे वकील होते आणि यावेळी त्यांना या खटल्यातून निर्दोष ठरवण्यात आले.](#)

iv) मंडाले मध्ये तुरुंगवास

[30 एप्रिल 1908 रोजी, प्रफुल्ल चाकी](#) आणि [खुदीराम बोस या](#) दोन बंगाली तरुणांनी, कलकत्ता फेम चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट डग्लस किंग्सफोर्ड यांना मारण्यासाठी [मुझफ्फरपूर](#) येथे एका गाडीवर बॉम्ब फेकले , परंतु त्यात प्रवास करणाऱ्या दोन महिलांचा चुकून मृत्यू झाला. पकडल्यावर चाकीने आत्महत्या केली आणि बोसला

फाशी देण्यात आली. टिळकांनी *केसरी* या त्यांच्या पेपरमध्ये क्रांतिकारकांचा बचाव केला आणि तत्काळ स्वराज्याची मागणी केली. सरकारने तत्काळ त्याच्यावर [देशद्रोहाचा](#) गुन्हा दाखल केला . खटल्याच्या शेवटी, विशेष ज्युरीने त्यांना 7:2 बहुमताने दोषी ठरवले. न्यायाधीश, [दिनशाँ डी. दावर यांनी त्याला मंडाले, बर्मा](#) येथे सहा वर्षांचा तुरुंगवास आणि 1,000 (US\$12) दंड ठोठावला. न्यायमूर्तींनी विचारले असता त्यांना काही म्हणायचे आहे का, टिळक म्हणाले:

मला एवढेच सांगायचे आहे की, ज्युरीचा निकाल असूनही, मी निर्दोष आहे हे मी कायम ठेवतो. पुरुष आणि राष्ट्रांच्या नशिबावर राज्य करणाऱ्या उच्च शक्ती आहेत; आणि मला वाटतं, माझ्या पेन आणि जिभेपेक्षा मी ज्या कारणाचे प्रतिनिधित्व करत आहे त्याचा फायदा माझ्या दुःखाने अधिक व्हावा ही प्रॉव्हिडन्सची इच्छा असू शकते.

टिळकांना 1908 ते १९१४ या काळात मंडाले येथे पाठवण्यात आले. तुरुंगात असताना त्यांनी [गीता रहस्य](#) लिहिले . ज्याच्या अनेक प्रती विकल्या गेल्या आणि पैसे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीसाठी दान केले गेले.

v) मंडाले नंतरचे जीवन

मंडाले तुरुंगात शिक्षेदरम्यान टिळकांना [मधुमेह](#) झाला. 16 जून 1914 रोजी त्याची सुटका झाल्यावर या आणि तुरुंगातील जीवनाच्या सामान्य परीक्षेमुळे त्याला मंद वाटले. त्याच वर्षी ऑगस्टमध्ये [पहिले महायुद्ध](#) सुरू झाले, तेव्हा टिळकांनी राजा-सम्राट [जॉर्ज पंचम](#) यांना पाठिंबा दिला आणि नवीन भरती शोधण्यासाठी आपले वक्तृत्व वळवले. युद्ध प्रयत्न. ब्रिटिश संसदेने मे 1909 मध्ये पारित केलेल्या [मिंटो-](#)

[मॉर्ले रिफॉर्म्स](#) या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या इंडियन कौन्सिल कायद्याचे त्यांनी स्वागत केले आणि त्याला "शासक आणि शासित यांच्यातील विश्वासाची लक्षणीय वाढ" असे म्हटले. राजकीय सुधारणांची गती घाई करण्याऐवजी हिंसाचाराच्या कृत्यांमुळे प्रत्यक्षात कमी होते, असा त्यांचा विश्वास होता. ते काँग्रेसशी समेट करण्यास उत्सुक होते आणि त्यांनी थेट कारवाईची मागणी सोडून दिली होती आणि "संवैधानिक मार्गाने काटेकोरपणे" आंदोलनांसाठी तोडगा काढला होता - ही एक ओळ ज्याचे त्यांचे प्रतिस्पर्धी गोखले यांनी दीर्घकाळ समर्थन केले होते. टिळक त्यांच्या सहकारी राष्ट्रवादींसोबत पुन्हा एकत्र आले आणि लखनौ करार १९१६ दरम्यान भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये पुन्हा सामील झाले. .

vi) टिळक आणि [गांधी](#)

टिळकांनी [मोहनदास गांधींना](#) संपूर्ण अहिंसा ("संपूर्ण अहिंसा") ची कल्पना सोडून स्वराज्य ("स्वराज्य") मिळविण्याचा प्रयत्न करण्यास पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. जरी गांधींनी टिळकांशी स्वराज्य मिळवण्याच्या साधनांबद्दल पूर्णपणे सहमती दर्शवली नाही आणि [सत्याग्रहाच्या](#) त्यांच्या वकिलीत ते ठाम होते , तरीही त्यांनी टिळकांच्या देशासाठी केलेल्या सेवांचे आणि त्यांच्या दृढ विश्वासाचे कौतुक केले. टिळकांनी [व्हॅलेंटाईन चिरोल](#) विरुद्ध दिवाणी खटला गमावल्यानंतर आणि आर्थिक नुकसान झाल्यानंतर, गांधींनी टिळकांनी केलेल्या खर्चाची पूर्तता करण्याच्या उद्देशाने सुरु केलेल्या टिळक पर्स फंडात योगदान देण्यास भारतीयांना आवाहन केले.

vii) ऑल इंडिया होम रूल लीग

टिळकांनी 1916-18 मध्ये [जीएस खापर्डे](#) आणि [अॅनी बेझंट यांच्यासोबत ऑल इंडिया होम रूल लीग](#) स्थापन करण्यात मदत केली . मध्यम आणि कट्टरपंथी गटांना पुन्हा एकत्र करण्याचा अनेक वर्षांचा प्रयत्न केल्यानंतर, त्याने हार मानली आणि स्वराज्याची मागणी करणाऱ्या होम रूल लीगवर लक्ष केंद्रित केले. स्वराज्याच्या चळवळीत सामील होण्यासाठी शेतकरी आणि स्थानिकांच्या समर्थनासाठी टिळकांनी गावोगावी प्रवास केला. ¹ [टिळक रशियन राज्यक्रांतीमुळे](#) प्रभावित झाले आणि त्यांनी [व्लादिमीर लेनिनचे](#) कौतुक केले . एप्रिल १९१६ मध्ये लीगचे १४०० सदस्य होते आणि १९१७ पर्यंत सदस्य संख्या अंदाजे ३२,००० झाली. टिळकांनी [महाराष्ट्र](#) , [मध्य प्रांत](#) आणि [कर्नाटक](#) प्रदेशात होम रूल लीग सुरू केली . बेझंट लीग उर्वरित भारतात सक्रिय होती.

viii) धार्मिक-राजकीय दृश्ये

टिळकांनी आयुष्यभर व्यापक राजकीय कृतीसाठी भारतीय जनतेला एकत्र करण्याचा प्रयत्न केला. हे होण्यासाठी, ब्रिटीशविरोधी हिंदुत्ववादी चळवळीचे सर्वसमावेशक समर्थन असणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. या हेतूसाठी, त्यांनी [रामायण](#) आणि [भगवद्गीतेच्या](#) कथित मूळ तत्त्वांमध्ये औचित्य शोधले . त्यांनी या आवाहनाला सक्रियता कर्म-योग किंवा कृतीचा योग असे नाव दिले. त्याच्या व्याख्येमध्ये, भगवद्गीता कृष्ण आणि अर्जुन यांच्यातील संभाषणात हे तत्त्व प्रकट करते जेव्हा कृष्ण अर्जुनाला त्याच्या शत्रूंशी (ज्यामध्ये त्याच्या कुटुंबातील अनेक सदस्यांचा समावेश होता) युद्ध करण्यास सांगितले कारण हे त्याचे कर्तव्य आहे.

टिळकांच्या मते, भगवद्गीतेने सक्रियतेचे भक्कम औचित्य प्रदान केले. तथापि, हे त्यावेळच्या मजकुराच्या मुख्य प्रवाहातील प्रतिपादनाशी विरोधाभास होते, ज्यावर त्यागवादी विचारांचे वर्चस्व होते आणि पूर्णपणे देवासाठी कृती करण्याची कल्पना होती. हे [रामानुज](#) आणि [आदि शंकराच्या](#) त्यावेळच्या दोन मुख्य प्रवाहातील दृश्यांद्वारे प्रतिनिधित्व केले गेले होते. या तत्त्वज्ञानाचा आधार शोधण्यासाठी, टिळकांनी गीतेतील संबंधित परिच्छेदांचे स्वतःचे विवेचन लिहिले आणि ज्ञानदेवांचे गीतेवरील भाष्य, रामानुजांचे टीकात्मक भाष्य आणि गीतेचे स्वतःचे भाषांतर वापरून त्यांच्या मतांचे समर्थन केले. [गणपती उत्सव आणि शिवजयंती](#) यांसारख्या घटनांचा उपयोग टिळकांनी वसाहतवादी राजवटीच्या विरोधात सुशिक्षित उच्चभ्रूंच्या वर्तुळाच्या पलीकडे राष्ट्रीय भावना निर्माण करण्यासाठी केला.

1880 मध्ये टिळकांनी इतरांसोबत स्थापन केलेली डेक्कन [एज्युकेशन सोसायटी](#) आजही पुण्यात [फर्ग्युसन कॉलेज](#) सारख्या संस्था चालवते. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला टिळकांनी सुरू केलेली स्वदेशी चळवळ १९४७ मध्ये ते उद्दिष्ट साध्य होईपर्यंत स्वातंत्र्य चळवळीचा भाग बनली. १९९० च्या दशकापर्यंत स्वदेशी भारतीय सरकारच्या अर्थव्यवस्था धोरणाचा भाग होती असे म्हणता येईल. टिळक म्हणाले, "मी भारताला माझी मातृभूमी आणि माझी देवी मानतो, भारतातील लोक माझे नातेवाईक आहेत आणि त्यांच्या राजकीय आणि सामाजिक मुक्तीसाठी निष्ठावान आणि स्थिर कार्य करणे हा माझा सर्वोच्च धर्म आणि कर्तव्य आहे"

5. निष्कर्ष :

लोकमान्य टिळकांचे सुरुवातीचे जीवन आव्हानात्मक होते. सुरुवातीच्या आयुष्यात त्यांना अनेक संघर्ष आणि आव्हानांना सामोरे जावे लागले. असे असूनही, ते एक महान शिक्षणतज्ञ आणि राजकीय नेते म्हणून स्वतःला स्थापित करू शकले. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांची 1920 पूर्वी भारतातली कामगिरी व्यापक आणि मनोरंजक होती. त्यांच्या नेतृत्वाखालील स्वातंत्र्य चळवळ लोकांना जोडण्यात यशस्वी ठरली; लोकमान्य टिळकांनी स्वतःला राष्ट्रीय नेता म्हणून प्रस्थापित करण्याचे हे सर्वात मोठे यश होते. स्वातंत्र्य मिळवण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे स्वातंत्र्य चळवळीचे पहिले लोकप्रिय नेते होते. लोकमान्य टिळकांचे प्रारंभिक जीवन आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी युवकांना प्रेरणा आणि प्रेरणा देते.

टिळकांच्या प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण यावरील महत्त्वाचे मुद्दे:

- लोकमान्य टिळक यांचा जन्म 23 जुलै 1856 रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील (महाराष्ट्र), चिखली या छोट्याशा गावात झाला.
- कुटुंब: टिळकांचा जन्म एका मध्यमवर्गीय ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील गंगाधर रामचंद्र टिळक हे शाळेतील शिक्षक आणि संस्कृतचे अभ्यासक होते.
- प्राथमिक शिक्षण: टिळकांनी त्यांचे शिक्षण रत्नागिरी स्थानिक शाळेत सुरू केले, जिथे त्यांनी संस्कृत, मराठी आणि हिंदीचा अभ्यास केला.

- माध्यमिक शिक्षण: त्यांनी पुण्यातील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षण घेतले, जिथे त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात प्रावीण्य मिळवले आणि सामाजिक आणि राजकीय विषयांमध्ये रस निर्माण केला.
- महाविद्यालयीन शिक्षण : टिळकांनी त्यांच्या पदव्युत्तर शिक्षणासाठी पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. १८७७ मध्ये त्यांनी कला शाखेची पदवी घेतली.
- कायद्याचा अभ्यास: टिळकांनी बॉम्बे (आता मुंबई) येथील सरकारी विधी महाविद्यालयात कायद्याचा पाठपुरावा केला आणि एलएलबी मिळवले. १८७९ मध्ये पदवी.
- भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव: टिळकांवर भारतीय संस्कृती, तत्त्वज्ञान आणि परंपरा यांचा खोलवर प्रभाव होता. त्यांनी संस्कृत, भारतीय इतिहास आणि हिंदू धर्मग्रंथांचा अभ्यास केला.
- पाश्चात्य शिक्षणाच्या मर्यादा: पाश्चात्य शिक्षणाला मर्यादा आहेत आणि भारतीयांनीही त्यांच्या स्वतःच्या सांस्कृतिक वारशातून शिकले पाहिजे, असा विश्वास टिळकांचा होता.
- कौटुंबिक मूल्यांचा प्रभाव: टिळकांच्या कुटुंबाने त्यांच्यामध्ये राष्ट्रवाद, सामाजिक सुधारणा आणि धार्मिक सहिष्णुतेची मजबूत मूल्ये रुजवली.
- विवाह: टिळकांनी १८७९ मध्ये तापीबाई गंगाधर भिडे यांच्याशी लग्न केले, ते फक्त १५ वर्षांचे होते.

- सुरुवातीची कारकीर्द: टिळकांनी आपल्या कारकिर्दीची सुरुवात शिक्षक म्हणून केली आणि नंतर पत्रकार बनले, केसरी वृत्तपत्रासह विविध प्रकाशनांसाठी लेखन केले.

संदर्भ ग्रंथ

Angadi S.S. (1992), 'Bal Gangadhar Tilak-A Study of His Role in the Indian Nationalist Movement', Unpublished Doctoral Thesis, Karnatak University, Dharwad. (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/94895>)

Kaur Randeep (2018), 'A Study of Bal Gangadhar Tilak's Political Ideas-With Special Reference to Swaraj', Doctoral Thesis, Guru Kashi University, Bathinda (Punjab) (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/205771>)

Naik J.V. (1999), 'Lokmanya Tilak on Karl Marx and Class Conflict', Economic and Political Weekly Journal, Vol. 34, No. 18 (May 1-7, 1999), pp. 1023-1025 (available on <https://www.jstor.org/stable/4407902>)

Raminder Kaur (2004), 'At the Ragged Edges of time: The Legend of Tilak and the Normalization of Historical Narratives', Published in the Sage Journal, Nov. 2004. (Available on <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0262728004050108>)

Tilak Geetali and Tilak Dipak (2023), 'Childhood Facts Of Lokmanya Bal Gangadhar Tilak' Eur. Chem. Bull. 2023, 12(Special Issue 4), 13406-13413 Available on

<https://www.eurchembull.com/uploads/paper/f07c006fb2e83a8d98162738d6e07b52.pdf>

Raj Hansh Ojha (2023) , 'Intellectual Biography of Bal Gangadhar Tilak' Quest Journals Journal of Research in Humanities and Social Science Volume 11 ~ Issue 2 (2023) pp: 05-17 ISSN(Online):2321-9467

Available on <https://www.questjournals.org/jrhss/papers/vol11-issue2/11020517.pdf>

Egyankosh (2023) on Bal Gangadhar Tilak Available on <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/20638/1/Unit-8.pdf>

Wikipedia (2023) on Bal Gangadhar Tilak available on https://en.wikipedia.org/wiki/Bal_Gangadhar_Tilak